

РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

УДК 340:572.025

В. Завальнюк,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри загальнотеоретичної юриспруденції
Національного університету «Одеська юридична академія»

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ЮРИДИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

У період радикальних перетворень зростає інтерес до сутності подій, їх осмислення та розуміння. Повною мірою це стосується того, що відбувається у зв'язку з антропологізацією правової реальності [1, с. 204]. Так, після Другої світової війни у світі з'явився великий масив правових актів стосовно прав людини, що стало революційним кроком у розвитку правового захисту людини, зробивши її вперше в історії істотою універсальною. Права людини стають глобальним мірилом права [2, с. 5–14].

Проблема становлення та розвитку державності, зверненої «обличчям» до людини, на основі норм Конституції є одним із найбільш актуальних завдань щодо реформування політичної, економічної та правової систем суспільства, входження України до європейської спільноти. Процес державотворення на демократичних засадах відбувається від моменту проголошення незалежності України, однак він проходить доволі складно, що зумовлено перехідним етапом розвитку Української Держави й суспільства; низьким рівнем політичної та правової культури населення й політичної еліти країни; відсутністю чіткої та послідовної стратегії державотворення і правотворення; перманентним станом політичної кризи, що супроводжується жорсткою конфронтацією владних структур; поширенням корупції й організованої злочинно-

сті тощо. До внутрішніх чинників, які гальмують процес утвердження державності, додаються ще й зовнішні [3].

Головним елементом міжнародних стандартів в антропологічному вимірі є людина, захист її прав і свобод. Інкorporація міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, до національного законодавства й, відповідно, зростання за їх рахунок ролі нормативно-правових договорів серед інших юридичних джерел права; поновлення свого значення правовими звичаями (звичаями ділового обороту, торговельними звичаями, міжнародними звичаями тощо) й узвичаєннями (адміністративними, торговельними); визнання Україною юрисдикції Європейського суду з прав людини, поширення регульовального впливу його прецедентної практики на національні правовідносини; породжені рішеннями та висновками КСУ феномен правових позицій [4].

Можна сперечатися про те, які права, закріплені в Загальній декларації, є правами імперативними та не підлягають обмеженням, а які – звичайними, основними (фундаментальними). «Усі права людини універсальні, неподільні, взаємозв'язані й взаємозалежні. Міжнародне співтовариство має ставитися до прав людини глобально, справедливо й із однаковим підходом та увагою. Хоча значення національної й регіональної специфіки та різних

історичних, культурних і релігійних особливостей необхідно мати на увазі, держави, незалежно від політичних, економічних і культурних систем, зобов'язані заохочувати й захищати всі права людини й основні свободи» [5, с. 38–42].

На думку О. Рудневої, проблема можливості існування загальнолюдських, універсальних начал, основ, принципів є важливою не лише зі світоглядних, філософських позицій. Це питання має вагоме значення й для правознавства. Це пов'язано з тим, що від вирішення питання про існування певних загальнолюдських основ буття залежить також побутування загальнолюдських принципів права, способи їх обґрунтування.

З розвитком філософії головним предметом досліджень філософів стали не проблеми природи, а етико-правові питання. У результаті цього роздуми про першопричину всіх явищ і природу змін (натурфілософський період) були замінені роздумами про загальні, універсальні (загальнолюдські) права, мораль, політичний ідеал.

Проте саме питання можливості існування загальнолюдських, універсальних норм чи принципів вирішувалося у світовій філософії не однаково. Так, від софістів (Протагор, Антифонт, Фразімах) започатковано напрям, представники якого заперечували можливість існування єдиних і загальних для всіх людей основ буття. Софісти, розмірковуючи над проблемами соціальної регуляції людської поведінки, стверджували, що ні мораль, ні право не мають усезагальних об'єктивних засад. На противагу софістам, Сократ, а потім і Платон наполягали на існуванні загальних норм, принципів, що мають інтелігібельний характер [6, с. 27].

У період пізньої античності в працях стоїків з'являється концепція універсального розуму, що наявний у кожній людині. Важливою характеристикою вчення стоїків було визнання ними того, що людині від народження притаманне почуття зв'язку з іншими людьми, вона

може вважати себе «громадянином світу», а не тільки окремої держави.

Середньовічний світогляд можна назвати геоцентричним з абсолютною монополією церкви на його формування. Центральною категорією середньовічної філософії став Бог, що сприймався майже аксіоматично [7, с. 180].

Закріплення прав на свободу думки, совісті та релігії також спершу відбулося на національному рівні. Так, у Швейцарії, згідно з першою Каппельською мирною угодою 1529 р., кожен кантон набув права вирішувати, яка з релігійних доктрин – реформаторська чи католицька – вважатиметься вірою його громадян і всіх, хто проживає на підвладній йому території. У другій Каппельській мирній угоді 1531 р. підтверджено, що всі громадяни та мешканці вільних кантонів перебувають у виключній підпорядкованості тієї Церкви, яку обрано більшістю. У 1798 р. до унітарної конституції закладено принцип, відповідно до якого дозволялися всі види відправ за умови, що при цьому не буде порушено громадського порядку й не буде претензій на якусь особливу владу чи привілей. Однак повну свободу віри вперше затверджено у Швейцарії лише у федеральній конституції 1874 р. [8].

В Англії різні види обмежень щодо свободи думки, совісті й релігії скасовувалися поступово. Першим позитивним законодавчим актом, у якому інакше отримали певне визнання, був Акт про толерантність від 1698 р., який вилучив протестантів, що відколотися від Англіканської Церкви, зі списку осіб, які підпадають під санкції певних законів. Отже, протестантському нонконформізму надано певного статусу. Актами 1829 та 1832 рр. про католицьку емансипацію надано певного статусу римо-католикам. У 1846 р. Актом про релігійну неправоздатність Акт про толерантність поширено й на іудеїв. Витоки міжнародного регулювання свободи віросповідання беруть початок із підписання в 1648 р. Вестфальського миру, наго-

лошуючи, скоріше, на терпимості, ніж на правах.

Продовженням релятивістської традиції із запереченням можливості існування фактів, явищ, феноменів загальних та універсальних для всіх (чи хоча б великої кількості) людей є філософія англійських сенсуалістів Дж. Берклі й Д. Юма.

Ф.В.Г. Гегель уважав, що існує більш широкий спектр трансцендентальних передумов. Трансцендентальні передумови однієї культури на певному етапі її історії не завжди є трансцендентальними передумовами інших культур. Гегель стверджував, що трансцендентальні передумови створюються історією та є культурно-релятивними [9, с. 282–283].

Філософська думка другої половини XIX – XX ст. характеризується різноманіттям підходів і напрямів в осмисленні реальності.

Як реакція на спекулятивний характер кантівсько-гегелівської філософії в Європі зародився напрям, представники якого називали себе позитивістами. На їхню думку, позитивна наука має відмовитися від спроб віднайти «першопричини буття й пізнання», оскільки таке знання є принципово недосяжним і в ньому відсутня практична потреба.

На антропологізацію національної правової системи суттєво впливає міжнародне право. Розширення обсягу правового регулювання та вплив на національне право загальних гуманітарних цінностей зумовлюють трансформацію системи джерел права [10].

Найсуттєвіших змін ця система зазнала з ухваленням Конституції України 1996 р., якою визнано та закріплено принцип верховенства права. «Одним із проявів верховенства права, – наголошується в п. 4.1 Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 № 15-рп/2004 (у справі про призначення судом більш м'якого покарання), – є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а нараховує й інші

соціальні регулятори ... які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Усі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою отримала відображення в Конституції України» [11].

Право на свободу совісті й віросповідання є одним із фундаментальних прав, що закріплено в усіх міжнародних документах, які містять перелік прав людини. З другої половини XX ст. відбувалося активне формування міжнародної судової та квазісудової практики захисту цього права, що надало його змісту певної динаміки. Стаття 22 Договору Ліги Націй зобов'язувала мандатні держави гарантувати свободу совісті й релігії. Реалізація принципу верховенства права також вимагає від держави, якщо визнавати її конституційною або такою, що прагне до цього статусу, втілення верховенства права в правотворчу і правозастосовну діяльність.

Варто зазначити, що кінець XX – початок XXI ст. ст. позначився суттєвим переглядом усталених політичних, економічних і соціальних теорій і практики їх утілення. Образ соціального миру, втіленням якого була національна держава, стрімко зазнає змін. Трансформуються завдання та функції держави, змінюється державна влада, змінюючи свою сутність і соціальне призначення, порядок реалізації своїх суверенних прав і повноважень, формується мережевий політичний простір тощо. При цьому процес трансформації держави відбувається на тлі нових явищ соціальної дійсності: глобалізація і сталий розвиток; новий світовий порядок, відновлення імперських традицій, створення інтеграційних об'єднань, внутрішньодержавна регіоналізація та збереження суверенної держави як ключового суб'єкта міжнародних відносин; відданість ринковим принципам і механізмам і їх нездатність подолати глобальну фінансово-економічну кризу тощо [12, с. 182].

Крім того, потрібно зважати на той факт, що в умовах сьогодення частіше висловлюються недостатньо обґрунтовані ідеї на кшталт таких: необхідне проведення «десуверенізації» шляхом поширення демократії західного зразка в інтересах транснаціональної солідарності; в глобальній системі світового порядку відбувається «розчинення державного суверенітету» [12, с. 181]; суверенітет має стати привілеєм, який необхідно заслужити [13, с. 153]; застаріле міжнародне право, в основу якого покладено принцип непорушності суверенітету, не відповідає реаліям сьогодення – йому на зміну повинні прийти нові принципи, що базуються на обмеженні суверенітету на користь дотримання прав людини; принцип суверенітету варто замінити на принцип незалежності тощо [14, с. 47–48]. Очевидно, що популяризація подібних ідей може бути небезпечною у зв'язку з існуванням подвійних стандартів щодо застосування прав людини на міжнародному рівні.

Ідеї й цінності демократичної, правової держави є головними орієнтирами відродження та розбудови української державності, здійснення комплексу соціально-економічних і політико-правових перетворень.

У статті 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів (1969 р., набула чинності в 1980 р.) вказується, що «імперативна норма загального міжнародного права є нормою, що приймається й визнається міжнародною спільнотою держав загалом як норма, відхилення від якої неприпустиме та яка може бути змінена тільки наступною нормою загального міжнародного права, що має такий самий характер» [8].

Безсумнівно, основу становлять такі права, як право на життя (ст. 3), заборона рабства (ст. 4), заборона катування та жорстокого поводження, заборона принизливих для гідності покарань (ст. 5), право на незастосовність зворотної сили закону під час кримінального переслідування

(ч. 2 ст. 11). Європейська конвенція про захист прав людини й основних свобод (1950 р.) внесла в цей перелік право не бути засудженим чи покараним двічі за один і той самий злочин (ст. 4 Протоколу № 7). Прийнята згодом Американська конвенція з прав людини (1969 р.) та Африканська хартія прав людини й народів (1981 р.) розширили цей перелік. Посягання на ці норми розглядається як посягання на основи світового правопорядку. Отже, логічно зробити висновок, що основу сучасного світового правопорядку становлять імперативні, непорушні права людини [15, с. 4–14].

Щоб уявлення про міжнародні стандарти прав людини були повними, спробуємо представити більш-менш упорядкований перелік цих стандартів.

Громадянські та політичні права: право на життя; заборона катувань і жорстокого, нелюдського і такого покарання, що принижує гідність; заборона рабства; покарання виключно на підставі закону; право на свободу та особисту безпеку; право на свободу пересування; право на справедливий судовий розгляд; право на повагу приватного та сімейного життя, житла й кореспонденції; право на одруження; право на свободу думки, совісті та віросповідання; свободу вираження думок; свобода зборів та об'єднань; право на власність; право на ефективний засіб правового захисту; рівність перед законом; інші суміжні права (право виступати як фізична чи юридична особа, право на прізвище та ім'я, право на громадянство й гарантії прав у разі громадянства тощо) [16, с. 67–70].

Економічні, соціальні та культурні права: право на працю; право на справедливі й сприятливі умови праці; профспілкові права; право на гідний (достатній) рівень життя; право на здоров'я та соціальний захист, захист сім'ї, материнства й дитинства; право на здобуття середньої й вищої освіти; право на користування досягненнями культури.

У міжнародно-правовій доктрині існують різні думки про те, чи може індивід бути суб'єктом міжнародного права. Загалом це залежить від поглядів того чи іншого автора на проблему співвідношення міжнародного й національного права. Поширена думка, згідно з якою в міжнародному праві немає заборони наділяти індивідів міжнародною правосуб'єктністю і вирішення цього питання визначається наміром договірних держав. Наявність в індивідів міжнародної правосуб'єктності пов'язується з наданням їм можливості прямого доступу в міжнародні органи як позивачів, відповідачів тощо [17, с. 6–12].

У вітчизняній доктрині існує також думка, сутність якої зводиться до того, що індивіди об'єктивно не можуть бути учасниками міжвладних міждержавних відносин й, отже, суб'єктами міжнародного права. Тенденція, що спостерігається сьогодні, свідчить про розширення прямого доступу індивідів у міжнародні органи. Це пов'язано з прагненням, що зростає, до захисту прав людини за допомогою міжнародних механізмів. Сам по собі такий доступ не перетворює їх на суб'єктів міжнародного права, а означає лише те, що учасники відповідного договору беруть на себе взаємне зобов'язання забезпечити цей доступ наявними в їхньому розпорядженні правовими й організаційними засобами [9, с. 287].

Тенденція розвитку міжнародного права полягає не тільки в регулюванні різноманітних відносин між державами, а й у посиленні ролі людини, що стала одним із учасників міжнародних відносин і суб'єктом міжнародного права. При цьому треба мати на увазі, що первісні суб'єкти міжнародного права – держави – не тільки мають права й обов'язки з міжнародного права, а й, на відміну від індивідів, створюють його норми та принципи. Тому можна зробити висновок, що індивід є суб'єктом міжнародного права [18, с. 32]. По мірі розвитку міжнародного права та міждержавних від-

носин обсяг прав та обов'язків індивіда збільшуватиметься, а його роль на міжнародній арені зростатиме.

Сьогодні дискусійним є питання щодо міжнародної правосуб'єктності людини. Класичне міжнародне право суб'єктами права та міжнародних відносин визнавало виключно держави, міжурядові міжнародні організації й народи, які борються за самовизначення. Суттєві зміни в міжнародному гуманітарному праві, що відбулися після Другої світової війни, зокрема визнання людини суб'єктом міжнародних злочинів і злочинів міжнародного характеру, поставило на порядок денний питання про правосуб'єктність людини в міжнародному праві [9, с. 123]. Міжнародна практика все частіше доводить, що людина має міжнародну правосуб'єктність, передусім тому що вона володіє основним елементом правосуб'єктності, а саме правами й обов'язками в міжнародному праві. У комплексі таких прав та обов'язків вирішальне значення має право звернення людини до міжнародних судових і контрольних конвенційних органів зі скаргами й іншими заявами. Так, наприклад, на підставі багатьох міжнародно-правових актів з прав людини фізична особа має право звертатися в позасудові (Комітет з прав людини, Комісія з прав людини тощо) та судові (Європейський суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини) міжнародні органи за захистом своїх прав. Як указано вище, фізична особа може нести міжнародну кримінальну відповідальність за вчинення міжнародних злочинів. Більше того, Статутом Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) визначено, що така відповідальність може покладатися виключно на фізичних осіб, що закріплено ч. 1 ст. 25: «Суд володіє юрисдикцією щодо фізичних осіб з цим Статутом». Зазначимо також таку антропологічну властивість Статуту МКС, як урахування віку, з настанням якого є можливим притягнення людини до міжнародної кримінальної відповідальності. За статтею 26 Статуту

МКС, з юрисдикції Суду виключаються особи, які не досягли 18-річного віку на момент передбачуваного вчинення злочину [20, с. 21].

Сучасна доктрина міжнародного права оперує висновком, що індивід володіє міжнародною правосуб'єктністю, яка має функціональний (для певних цілей) і похідний (на основі міждержавних угод) характер.

Звичайно, визначені в численних міжнародно-правових актах з прав людини права і свободи фізичних осіб є передусім проявом суверенної волі держав. Але для міжнародної правосуб'єктності суттєвим є не те, ким розроблені права й обов'язки, а їхня сутність. Скажімо, обов'язки фізичних осіб не вдаватися до піратства, не використовувати незаконно прапор впливали з міжнародних звичаїв, які лише в 1982 р. кодифіковані в конвенціях. За злочини проти миру, проти людяності відповідальність у статуті Міжнародного воєнного трибуналу (Нюрнберг) передбачено вже після їх учинення. Відповідальність за повітряне піратство та викрадення літаків передбачена цілою системою міжнародних конвенцій.

Отже, сьогодні можна констатувати розширення міжнародної правосуб'єктності індивіда. Так, у грудні 2011 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла третій Факультативний протокол до Конвенції про права дитини, який сьогодні відкритий для підписання та набуде чинності в разі ратифікації його десятьма країнами-учасницями Конвенції. Протокол передбачає можливість розгляду Комітетом із прав дитини скарг на порушення Конвенції проти країн-учасниць протоколу. Це ще один аргумент на користь антропологізації міжнародного права, яке дедалі більше перетворюється з права держав на право людей.

Отже, антропологічний принцип у юридичній науці почав реалізовуватися практично лише у ХХ ст., однак його неявне використання та розроблення здійснювалися у філософії анти-

чності, середньовіччя, Нового часу, німецькій класичній філософії, марксизмі. Звернення до різних аспектів указаної проблематики має поглибити її розуміння та доповнити ідею прав людини як основоположного ціннісного вибору сучасного розвитку.

Формування наднаціонального рівня влади, в який поступово переходить дедалі більше владних повноважень, закономірно призводить до трансформації змісту такого фундаментального принципу правової держави, як поділ влади, що проявляється в зміні функцій гілок влади і співвідношенні між ними.

Визначення Конституцією України головним обов'язком держави утвердження й забезпечення прав і свобод людини, а також проголошення курсу на формування соціальної держави неминуче висувають на перший план проблему захисту прав людини.

Упровадження в національну юридичну практику міжнародних стандартів прав людини, які закріплені Конституцією та законами України, потребує не тільки створення відповідного юридичного механізму, а й усвідомлення того, що права людини, її життєдіяльність є найвищою соціальною цінністю. За цих умов виникає потреба в розробленні нових методологічних підходів, які дали б змогу розглядати права людини як загальнолюдську цінність, найважливіший елемент людського буття. У зв'язку з цим виникає необхідність оцінювання кожного правового акта й упровадження в практику законів і норм права з погляду міжнародних стандартів прав людини. Проте розпочати потрібно з формування ідеї загальних, універсальних ціннісних стандартів, що можуть бути застосовані для регулювання суспільних відносин.

Отже, антропологічний підхід може бути корисний для подолання етноцентристського погляду на соціальний розвиток людини та суспільства, його використання є необхідною передумовою налагодження зв'язків між цивілізаціями, правовими системами, державами й людьми, що пред-

ставляють різні правові культури. Антропологізація є певним ядром раціоналізації та ідеологізації культури. Юридична антропологія є продуктом діяльності людини, оскільки дає можливість вивчити певні суспільні процеси і впливати на них, а також використовувати її потенціал у формуванні правової реальності.

Ключові слова: юридична антропологія, антропологічний підхід, міжнародно-правовий вимір, міжнародний вимір.

У статті досліджується впровадження в національну юридичну практику міжнародних стандартів прав людини, які закріплені в Конституції та законах України, що потребує не тільки створення відповідного юридичного механізму, а й усвідомлення того, що права людини, її життєдіяльність є найвищою соціальною цінністю. Юридична антропологія є продуктом діяльності людини, оскільки дає можливість вивчити певні суспільні процеси і впливати на них, а також використовувати її потенціал у формуванні правової реальності.

В статье исследуется внедрение в национальную юридическую практику международных стандартов прав человека, которые закреплены в Конституции и в законах Украины, что требует не только создания соответствующего юридического механизма, но и осознания того, что права человека, его жизнедеятельность являются наивысшей социальной ценностью. Юридическая антропология является продуктом деятельности человека, поскольку дает возможность изучить определенные общественные процессы и влиять на них, а также использовать ее потенциал в формировании правовой реальности.

The article examines the introduction in the national legal practice of

international human rights standards, which are enshrined in the Constitution and laws of Ukraine, requires not only the creation of the appropriate legal mechanism, but also the realization that human rights, its vital functions are the highest social value. Legal anthropology is a product of human activity, since it provides the opportunity to study and influence certain social processes, as well as to use its potential in shaping legal reality.

Література

1. Завальнюк В.В. Природні права людини в антропологічних дослідженнях. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Одеса : Юрид. л-ра, 2008. Вип. 40. С. 203–208.
2. Соціологічне опитування «Як би Ви оцінили рівень Вашої поінформованості про свої права та можливості їх захисту?» (динаміка, 2006–2007). URL: http://www.razutkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=206 (дата звернення: 10.02.2018).
3. Пірен М.І. Основи етнопсихології : підручник. Київ : Інститут психології ім. Г.С. Костюка, КВГІ, 1997. 389 с.
4. Рікер П. Право і справедливість / пер. з французької. Київ : Дух і літера, 2002. 216 с.
5. Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров. Практика применения в России и за рубежом / отв. ред. А.С. Комаров. Москва : Волтерс Клувер, 2007. 288 с.
6. Завальнюк В.В. Концептуальні засади юридичної антропології: міжнародно-правовий вимір. *Lex Portus*. 2016. № 1. С. 24–34.
7. Руднева О. Ціннісний вимір прав людини в контексті світових глобалізаційних процесів. *Вісник Академії управління МВС*. 2010. № 4 (16). С. 179–185.
8. Крішнасамі Аркот. Дослідження фактів дискримінації у сфері релігійних прав і свобод : фрагменти звіту Спеціального доповідача Підкомісії ООН у справах про запобігання дискримінації та захисту меншин. Релігійна свобода і права людини. Правничі аспекти : у 2 т. Львів : Свічадо, 2001. Т. 2. С. 208–287.
9. Завальнюк В.В. Антропологізація права: традиції та сучасність : монографія. Одеса : Юрид. література, 2018. 348 с.
10. Кельзен Г. Чисте правознавство: 3 додатком: Проблема справедливості /

- пер. з нім. О. Мокровольський. Київ : Юніверс, 2004. 496 с.
11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.11.2004 № 15-рп/2004. Офіційний вісник України. 2004. № 45. Ст. 2975.
12. Руднева О. Ціннісний вимір прав людини в контексті світових глобалізаційних процесів. Вісник Академії управління МВС. 2010. № 4 (16). С. 179–185.
13. Кузнецова Е. Суверенитет. Незыблемый и неделимый? Суверенитет государства может быть ограничен, если оно им злоупотребляет. Международная жизнь. 2004. № 7–8. С. 150–167.
14. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом : підручник / пер. з англ. ; відп. ред. М.В. Буроменський. Харків : Фірма «Консум», 2000. 592 с.
15. Карташкин В.А. Всеобщая декларация прав человека и развитие правозащитного механизма ООН. Юрист-международник. 2008. № 2. С. 4–14.
16. Завальнюк В.В. Міжнародні стандарти прав людини в їх антропологічному вимірі. Митна справа. 2009. № 5. С. 67–70.
17. Шугуров М.В. Международно-правовая политика в области прав человека: проблема доктринального обоснования. Правовая политика и правовая жизнь. 2005. № 3. С. 6–12.
18. Международное право : учебник / отв. ред. : Ю.М. Колосов, В.И. Кузнецов. 2-е изд., доп. и перераб. Москва : Международ. отношения, 1998. 617 с.
19. Бандура О. Антропологічний підхід до аксіології права. Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : матеріали Першого всеукр. «круглого столу». м. Львів, 16–17 верес. 2005 р. Львів : Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2006. С. 27–37.
20. Завальнюк В.В. Міжнародно-правовий вимір правового буття людини. Юридичний вісник. 2013. № 3. С. 17–24.

